

OPERACIJA „SCHWARZ“

NEMAČKI PLAN

Nemačka vrhovna komanda je, još krajem 1942. godine, cenila da bi u proleće 1943. godine moglo doći do iskrcavanja angloameričkih snaga na Balkan. Hitler je zato tražio da se uspostavi apsolutni mir na Balkanu pre iskrcavanja savezničkih trupa tj. da se u Jugoslaviji unište sve snage koje bi mogle pomoći saveznicima u slučaju njihovog iskrcavanja, uključujući i četnički pokret Draže Mihailovića.

Između Nemaca i Italijana postojala je puna saglasnost u pogledu potrebe da se unište snage Narodnooslobodilačke vojske ali u pitanju razoružanja četnika Italijani su imali suprotan stav od Nemaca. Nakon pregovora između predstavnika nemačke i italijanske vrhovne komande, vođenih u Rimu krajem februara, postignut je načelni sporazum da se razoružanju četnika pristupi tek posle uništenja partizanskih snaga. Na tom sporazumu zasnivala se i odluka o pripremama za operaciju „Schwarz“, doneta početkom marta, kada je komandant Jugoistoka, general Ler, uveravao Hitlera i vrhovnu komandu da će jedinice NOV sa Vrhovnim štabom u dolini Neretve biti sigurno uništene.

U prvoj polovini marta general Ler je izradio predlog plana za izvođenje operacije „Schwarz“ i dostavio ga vrhovnoj komandi. Hitler je 31. marta odobrio taj predlog polazeći od toga da „posle uništenja Titove komunističke države, treba pristupiti uništenju organizacija i oružanih snaga nacionalnog srpstva pod komandom Draže Mihailovića, da bi se obezbedila pozadina u slučaju neprijateljskog iskrcavanja na Balkan...“

Ali, sve su to bile i ostale samo zamisli, jer se operativna grupa NOV sa ranjenicima probila preko Neretve, nanevši odlučujući poraz četnicima Draže Mihailovića i brzim prodorom izbila u Sandžak i Crnu Goru. Zbog takvog obrta situacije na Neretvi, general Ler je bio prisiljen da menja i svoju zamisao za operaciju „Schwarz“ o čemu 1. aprila izveštava Vrhovnu komandu: „U cilju uništenja komunističkih snaga koje su se probile prema jugoistoku i jedinica DM u Hrvatskoj i Crnoj Gori, pripremiće se operacija „Schwarz.“

Posle neuspeha na Neretvi, Nemci su privremeno obustavili dejstva protiv operativne grupe NOV, ali su zato sistematski pratili njeno prodiranje na istok. Izbijanjem u Sandžak i Crnu Goru, položaj te grupacije NOVJ postao je za njih izuzetno značajan. Naime, u prvoj polovini maja došlo je do sloma nemačko-italijanskog tiona u severnoj Africi, čime je još više porastao značaj jugoslovenskog ratišta i za sile osovine i za saveznike. Nemci su realno cenili kakvu opasnost predstavlja NOVJ za njihove odbrambene planove na Balkanu, posebno njena operativna grupa, koja bi svojim daljim prodorom ka dolini Južne Morave mogla ozbiljno da ugrozi veze sa njihovim trupama u Grčkoj, gde se, po proceni nemačke vrhovne komande mogao očekivati pomorski desant savezničkih snaga iz severne Afrike. Zato su resili da ubrzaju već započete pripreme za operaciju „Schwarz“, kako bi tu grupaciju NOVJ, zajedno sa Vrhovnim štabom i Titom na čelu, uništili na prostoru Crne Gore.

Početkom maja, kada su se pripreme nemačkih divizija za operaciju „Schwarz“ već bližile kraju, general Ler je naredio da operacija počne. Na osnovu toga, komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj, general Liters, kome je povereno da rukovodi ovom operacijom, izdao je 6. maja potčinjenim jedinicama zapovest za operaciju „Schwarz“ protiv „komunističke grupacije (oko 15000 ljudi) koja se nalazi u Hercegovini i Crnoj Gori...“ Odlučeno je da operacija počne 15. maja 1943. godine.

Zbog ranijeg Hitlerovog zahteva da se razoružaju i četnici Draže Mihailovića, general Liters je naredio svojim trupama da i to sprovedu u delo. Izvršavajući ovo naređenje nemačke jedinice su u toku pokreta ka predviđenim polaznim linijama za napad na partizanske snage, razoružale uz put i pojedine četničke grupe, na koje su nailazile na pravcima svog nastupanja, što je izazvalo protest italijanskih komandanata u Hercegovini i Crnoj Gori. Nemci navode da su razoružali ukupno 3764 četnika, jer se većina sklonila u onaj deo italijanske okupacione zone u koji Nemci nisu prodirali. Sa četnicima Nemci nisu vodili nikakve borbe. Naprotiv, u jednom izveštaju nemačke 1. brdske divizije kaže se da je „od strane četnika razoružanje primljeno bez i najmanjeg otpora“.

Nakon izgubljenih nesuglasica između italijanskih i nemačkih komandi o pitanju četnika, nemačke trupe su prestale da ih razoružavaju, a već razoružane četnike u toku operacije upotreбили su u svojoj komori za prenošenje municije i drugog tereta preko teško prolaznog zemljišta. Draža Mihailović, koji se sa svojom pratnjom nalazio u selu Gornje Lipovo kod Kolašina, upozoren od Italijana, prebacio se krajem aprila preko Sjenice u Srbiju.

Osnovne karakteristike plana

Razrađujući plan operacije nemačka komanda je predvidela da, postepenim dovođenjem jedinica na kružnu osnovicu obeleženu komunikacijom: Foča - Gorazde - Pljevlja - Prijepolje - Bijelo Polje - Kolašin - Podgorica - Nikšić - Bileća - Gacko - Kalinovik, stvori širi obruč oko snaga NOV u Sandžaku i Crnoj Gori, a zatim da, koncentričnim nastupanjem sa te linije, u dubinu partizanske slobodne teritorije, operativno okruženje pretvori u taktičko stezanje obruča.

Osnovna ideja tog nemačkog plana bila je da pomoćnim snagama sa severa i zapada izbiju na kanjon Tare i Pive i posednu prelaze na tim rekama, a glavnim snagama da nastupaju iz reiona Kolašina i Nikšića u pravcu Durmitora, sabiju grupu divizija NOV sa Vrhovnim štabom na krševitu visoravan između donjih tokova Tare i Pive i masiva Durmitora - i tu je unište. General Liters je zamislio da se čitava operacija sprovede u tri faze: u prvoj fazi trebalo je za deset dana potisnuti snage NOV na prostor između Pljevalja, Kolašina, Nikšića i reke Pive; u drugoj fazi, takođe za deset dana, daljim stezanjem obruča smanjiti rastojanja između jedinica u nastupanju, izvršiti njihovo pregrupisanje i sprovesti čišćenje zauzete teritorije; u trećoj fazi, koja je trebalo da traje više sedmica, uništiti opkoljene snage NOV.

Grupisanje snaga i zadaci jedinica

Za operaciju „Schwarz“ angažovane su četiri ojačane nemačke divizije: 1. brdska (dovedena sa istočnog fronta), SS „Prinz Eugen“, 118. lovačka, delovi 369. legionarske i 104. lovačke divizije. Pored nemačkih trupa, u toj operaciji učestvo-

vale su i tri italijanske divizije („Ferrara“, „Venezia“ i „Taurinense“) i tzv. „Trupe sektora Podgorica“, jedan bugarski puk i jedna domobranska lovačka brigada.

Do 15. maja, dana koji su Nemci odredili za početak operacije, zbog tajnosti priprema, samo manji deo njihovih snaga bio je već na polaznim položajima za napad: 1. brdska divizija (ojačana pukom „Brandenburg“) završavala je prikupljanje na liniji Mateševo-Kolašin-Mojkovac-Bijelo Polje, s osnovnim zadatkom da nastupa na zapad preko Sinjavine ka Durmitoru; SS „Prinz Eugen“ divizija nalazila se zapadno od Mostara, odakle je trebalo da što pre izbjije na liniju Gacko-Bileća-Niškić, a zatim da produži nastupanje u nekoliko napadnih kolona ka Pivskoj Župi, Komarnici i Durmitoru; 118. lovačka divizija (ojačana sa dva puka 4. domobranske lovačke brigade) nalazila se na prostoru Konjic-Sarajevo-Trnovo, delom snaga u rejonu Foče, sa zadatkom da u toku nastupanja izbjije na donje tokove Pive i Tare i zatvori prelake u kanjonima tih reka; ojačana pukovska grupa 369. legionarske divizije, prikupljena u dolini Drine, na odseku Ustikolina-Goražde, imala je zadatak da preko Čajniča, a zatim preko reke Čehotine, izbjije na srednji tok Tare i zatvori prelake na tom delu njenog kanjona; borbena grupa „Ludwiger“ (nemački 724. i bugarski 61. puk) prikupljala se u dolini Lima, od Prijepolja do Brodareva, odakle je trebalo da nastupa na jugozapad ka reci Tari.

Izvod iz nemačkog dokumenta od 17. maja 1943. o učešću bugarskih trupa u operaciji „Schwarz“

Kraljevskom bugarskom okupacionom korpusu

61. bugarski pešadijski puk treba najhitnije da krene po bataljonima preko Nove Varoši za Bisticu na raspolaganje komandantu nemačkih trupa u Hrvatskoj. Po dolasku u Bisticu bataljoni će se telefonski povezati sa 724. lovačkim pukom koji će im preneti naredbe komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj. Bugarsko ministarstvo rata saglasno...

Komandujući general i komandant u Srbiji

Italijanske snage nalazile su se u sledećem rasporedu: divizija „Venezia“ u garnizonima Kolašin, Bijelo Polje i Berane; divizija „Taurinense“ u garnizonima Pljevlja i Prijepolje; divizija „Ferrara“ na teritoriji Nikšić-Danilovgrad, a tzv. „Trupe sektora Podgorica“ u rejonu Podgorice i Spuža.

Za operaciju „Schwarz“ angažovano je sedam ojačanih neprijateljskih divizija, ukupno oko 127000 vojnika, podržavanih od 7-8 pukova artiljerije, nekoliko bataljona tenkova i oko 160 borbenih i izviđačkih aviona.

Nemci su planirali da glavne zadatke u ovoj operaciji izvršavaju njihove jedinice, dok su Italijanima namenili drugostepenu ulogu, to jest zatvaranje pojedinih manje važnih odseka obruča i čišćenje teritorije koju zauzmu nemačke trupe.

Jačina i raspored Operativne grupe NOVJ

Operativna grupa NOVJ je imala u svom sastavu četiri divizije i jednu grupu brigada, ukupno oko 18000 boraca, a sa njom se nalazilo i više od tri i po hiljade ranjenika i bolesnika - glavnina u Centralnoj bolnici, a manji deo u divizijskim i brigadnim bolnicama.

Sredinom maja, njen raspored bio je usklađen s planom Vrhovnog štaba za dalje razvijanje ofanzivnih dejstava na istok: dve divizije - 1. proleterska (1. proleterska, 3. proleterska sandžačka i 3. krajiška brigada) i 2. proleterska divizija (2. dalmatinska, 4. proleterska crnogorska i 7. krajiška brigada) završavale su pripreme za napad na italijanske garnizone u Mojkovcu i Kolašinu; ostale snage - 3. udarna divizija (1. dalmatinska, 5. proleterska crnogorska i 10. hercegovačka brigada), 7. banijska divizija (7,8. i 16. banijska brigada i pridodata 3. dalmatinska brigada) i Drinska operativna grupa (2. proleterska, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada) obezbeđivale su slobodnu teritoriju i na njoj centralnu bolnicu sa pravca Nikšića, Gacka, Foče, Goražda i Pljevalja.

Pregled naoružanja 1. proleterske divizije
na dan 15. maja 1943. godine

2408	pušaka sa 106758 metaka
208	puškomitraljeza sa 115214 metaka
36	teških mitraljeza sa 103610 metaka
14	teških minobacača sa 801 minom
12	lakih minobacača sa 1622 mine
12	topova sa 1226 granata
37	mašinki sa 1861 metkom
446	revolvera sa 4568 metaka
2086	ofanzivnih i defanzivnih bombi

Te divizije NOVJ prosečno su brojale tri do četiri hiljade boraca, dok su neprijateljske divizije bile znatno brojnije od njih, a nemačke 1. brdska i SS „Prinz Eugen“ divizija, svaka pojedinačno, imale su više vojnika nego čitava Operativna grupa NOV. Prva proleterska divizija brojala je 15. maja 1943. godine ukupno 3958 boraca i starešina, dok je nemačka 1. brdska divizija 1. maja brojala ukupno 21203 vojnika, podoficira i oficira.

Pored velike brojne i tehničke nadmoćnosti, neprijatelj je raspolagao i dobro organizovanim snabdevanjem svojih trupa svim borbenim potrebama. Nasuprot tome, jedinice Operativne grupe NOVJ su od težeg naoružanja imale izvestan broj topova i minobacača, a snabdevanje municijom bilo je moguće jedino borbom, to jest otimanjem od neprijatelja, jer niotkud nisu dobijale bilo kakvu pomoć.

Isto tako, i ishrana jedinica i bolnice stvarala je ogromne teškoće. U toku operacije „Schwarz“, koja je trajala punih mesec dana, hrane je nestalo, zbog čega se morala napustiti skoro sva komora i teško naoružanje, da bi se konji koristili za ishranu. U završnom i najtežem periodu borbi, kada je nestalo i konja, i borci i ranjenici bili su prisiljeni da se hrane travom srijemušom.

Ali, neuporedivo najveće teškoće za Operativnu grupu NOVJ predstavljali su ranjenici i bolesnici, jer je velika bolnica sputavala njenu manevarsku slobodu. Gotovo sve odluke koje je Vrhovni štab donosio u toku operacije morale su, velikim delom, biti podređene cilju da se spasi ranjenici. Imajući stalno pred očima taj humani cilj, Operativna grupa je, pod izuzetno nepovoljnim uslovima, bila prisiljena da prihvati nametnutu bitku u okruženju.

Zarobljenike streljati

U nemačkim planovima i zapovestima za operaciju „Schwarz“ posebno mesto zauzimaju odredbe o postupku prema zarobljenim borcima NOVJ i prema stanovništvu. Te odredbe su se zasnivale na Hitlerovom naređenju od decembra 1942. godine, koje glasi: „Jedinice su ovlašćene i dužne da u ovoj borbi, bez ograničenja, takođe prema ženama i prema deci, upotrebe svako sredstvo samo ako ono vodi uspehu... Nijedan Nemačkin koji se bori protiv bandi ne sme zbog držanja u borbi protiv bandi i njihovih pristalica da bude pozvan na disciplinsku ili vojnosudsku odgovornost.“

Trupe se hrane svežim mesom, kobasicama, ranim povrćem i redovno dobijaju specijalno sledovanje - čokolade, sušeno voće, omot koncentrata šećera i vitamina.

(Iz izveštaja intendanta
nemačke 369. divizije)

Početkom maja 1943, u vreme neposrednih priprema nemačkih trupa za operaciju „Schwarz“, glavnokomandujući u toj operaciji general Leters, objavljuje naredbu: „Ako iko nastavi da učestvuje u borbi protiv nemačkih oružanih snaga ili, drugim rečima, ako neko savetima ili drugom aktivnošću ma samo i pomaže neprijatelja nemačkih oružanih snaga, biće bez sudskog postupka kažnjen smrću.“

Letersovi podređeni komandanti dobro su shvatili šta se od njih traži. Njihova naređenja u tom pogledu su još preciznija. „Streljati, posle saslušanja, onoga ko otvoreno učestvuje u borbi protiv nemačke vojske i kao takav bude zarobljen“, naređuje svojim vojnicima komandant nemačke 118. lovačke divizije general Kibler, zahtevajući isti postupak i prema golorukom narodu: „Trupe će prema stanovništvu koje se pokaže neprijateljski raspoloženo postupati sa brutalnom nemilosrdnošću.“

prikupljenim podacima u toku ofanzive u durmitorskom kraju ubijeno je oko 1200 ljudi, žena i dece, uništeno oko 5500 stambenih i ostalih zgrada i opljačkano oko 67 000 grla stoke.

OBRUČ SE ZATVARA

Osvanuo je 15. maj 1943. godine, a tog jutra, na frontu Bijelo Polje - Moj kovač - Nolasin, počele su prve borbe između jedinica Operativne grupe NOV i udruženih ncmacko-italijanskih snaga, borbe koje su obeležile početak jednomesečnog perioda najkrvavijih bojeva u narodnooslobodilačkom ratu, poznatog pod imenom peta

neprijateljska ofanziva ili bitka na Sutjesci. Tih trideset dana i noći za jedinice ⁰P^{rat}ivne grupe i za hiljade ranjenika i bolesnika nije bilo predaha. Ispunili su ih juriši i uzmaci, naporni marševi, umor, glad i ogorčene borbe s premoćnijim neprijateljem, koji je uporno nastojao, da u kanjonima Tare, Pive i Sutjeske, u bespućima Durmitora, Vučeva, Maglića i Zelengore, uništi tu grupaciju NOV na čelu sa Vrhovnim štabom i Titom.

Naredba za početak operacije „Schwarz“

Telegram br. 3860

14.5. u 19.40 časova

Prvoj brdskoj diviziji

Dan-X 15. maj u 00.00 časova

Zapovjednik njemačkih trupa
u Hrvatskoj

Nastupanje nemačkih snaga na frontu kod Bijelog Polja, Mojkovca i Kolašina u Vrhovnom štabu je, u prvi mah, ocenjeno samo kao jači prepad neprijatelja, koji će izvesno vreme odložiti napad divizija NOV na te italijanske garnizone. Međutim, razvoj borbi u nekoliko narednih dana na sektoru Bijelo Polje - Kolašin pokazao je da se tu nalaze veoma jake nemačke snage, a žestina njihovih napada je ukazivala da se radi o neprijateljskoj akciji širih razmera. Takav nepovoljan razvoj situacije na frontu 1. i 2. proleterske divizije primorao je Vrhovni štab da odustane od planiranog napada na Kolašin i Mojkovac i naredi tim divizijama da se povuku dublje na zapad, radi skraćivanja fronta i zauzimanja povoljnijih odbrambenih položaja.

Već u prvim danima ofanzive došlo je do oštih borbi i na sektoru Drinske grupe brigada, gde je prodiranje jakih nemačkih i kvislinških snaga od Foče i Goražda neposredno ugrožavalo Centralnu bolnicu, pa je Tito još 17. maja naredio da se ranjenici i bolesnici iz rejonu Čelebića pomere dublje u Sandžak. Na tom frontu delovi 369. legionarske divizije zauzeli su već 15. maja Čajniče i narednih dana spojili se sa snagama italijanske divizije „Taurinense“ iz Pijevalja, dok je 118. lovačka divizija delom snaga prodirala iz rejonu Foče ka Čelebiću u Šćepan Polju, a delom snaga sa linije Kalinovik - Ulog izbila u dolinu Sutjeske. SS „Prinz Eugen“ divizija, u pokretu sa zapada preko Neretve, pošto je 18. maja dostigla liniju Gacko - Bileća, produžila je nastupanje u nekoliko kolona ka Pivskoj Župi, Goliji i reci Komarnici, a glavnim snagama ka Nikšiću, da bi iz tog rejonu dejstvovala na sever u pravcu Durmitora.

U toku prve sedmice ofanzive Nemci su, uglavnom, uspeli da povežu svoje razdvojene nastupne kolone i da, osloncem na postojeće italijanske garnizone u Pljevljima, Bijelom Polju, Kolašinu, Podgorici i Nikšiću, obrazuju jedan širi obruč oko snaga NOV u Sandžaku i Crnoj Gori, kao i povoljne uslove za njegovo dalje stezanje.

Udar kod Bioča

Pored postignutih uspeha, neprijatelj je u tim prvim danima operacije „Schwarz“ doživeo i jedan težak poraz, koji je unekoliko poremetio njegove planove. Naime, u vreme prikupljanja jedinica 1. i 2. proleterske divizije za napad na Kolašin i

Mojkovac, formirana je udarna grupa od tri bataljona iz sastava 4. i 5. proleterske crnogorske brigade, koja je dobila zadatak da oslobodi od četnika područje Piperà i kod Bioča izbije na komunikaciju Podgorica-Mateševo, kako bi sa juga obezbedivala planirani napad na Kolašin. Ia grupa bataljona, u pokretu preko Nikšićke župe, izbila je 13. maja u rejon sela Radovče, severno od Podgorice, gde se, po naređenju Italijana, prikupilo nekoliko hiljada četnika radi angažovanja u borbi protiv partizana. Udarina grupa bataljona je odmah prešla u napad, razbila te četnike i produžila da ih goni u pravcu Podgorice i Bioča.

Na ovaj duboki prodor jedinica NOV Italijani su brzo reagovali uputivši kamionima iz Podgorice ka Bioču delove svog 383. puka, radi prihvatanja razbijenih četnika. Već 14. maja došlo je do prvih sudara s tim italijanskim snagama. U borbama koje su trajale do 18. maja, taj italijanski puk je u rejonu Bioča pretrpeo težak poraz. Njegov 3. bataljon bio je potpuno uništen, a poginuo je i komandant puka. U izveštaju od 18. maja Italijani beleže: „Još i danas iz 383. puka nedostaje 739 ljudi, od kojih se za 400 sa osam oficira smatra da su zarobljeni. Za ostale se smatra da su mrtvi ili ranjeni.“ Udarina grupa bataljona zaplenila je toliko oružja, municije i ostalog ratnog materijala da sve nije mogla poneti, već je bila prisiljena da izvestan deo uništi.

Uspeh jedinica NOV nadomak Podgorice zaprepastio je Italijane, koji su na taj sektor užurbano dovlačili nove snage. Ali, poraz Italijana na komunikaciji Podgorica - Kolašin ozbiljno je zabrinuo i Nemce, koji na osnovu toga stvaraju zaključak da je „Tito odustao od proboja u Sandžak i pomera svoje snage na jug u cilju proboja na jugoistok“, to jest da se grupacija NOV namerava da probije u Albaniju.

Bojazan nemačkih komandanata da bi se Operativna grupa NOVJ mogla izvući iz njihovog obruča pre nego što je i bio potpuno zatvoren primorala ih je na odvajanje znatnih snaga kako bi to sprečili. To je u početnoj fazi ofanzive oslabilo i usporilo nastupanje nemačkih trupa na ostalim odsecima obruča.

Natrag na zapad u Bosnu

Kada je neprijateljska ofanziva počela u Vrhovnom štabu je ubrzo ocenjeno da su se bitno izmenili uslovi za dalje usmeravanje Operativne grupe ranijim pravcem prema istoku. Izvlačenje iz obruča koji se stvarao i spasavanje ranjenika sada je iz bilo u prvi plan. Na osnovu prikupljenih podataka u prvih nekoliko dana borbi, kada se već jasnije moglo sagledati da se, u stvari, radi o novoj velikoj neprijateljskoj ofanzivi na Operativnu grupu u Sandžaku i Crnoj Gori, Tito je, 18. maja, odlučio da se privremeno odustane od prodora u Srbiju i da se sve snage postepeno grupisu sa jugoistoka na severozapad radi izvlačenja jedinica i ranjenika ispod udara nadmoćnijeg neprijatelja natrag u Bosnu.

U duhu te odluke, vrhovni komandant je u narednih nekoliko dana izdao naređenje jedinicama u kojima se jasnije ocrtava i njegova ideja o proboju iz obruča koji je neprijatelj stvarao: i. divizija da hitno uputi svoju 1. proletersku brigadu od Dijelog Polja na sektor Foče, a 2. divizija da 7. krajišku brigadu odmah uputi od kolašina prema Gacku na front 10. hercegovačke brigade. Drinska operativna grupa, pojačana 1. proleterskom brigadom, trebalo je da u prvom momentu zaustavi nastupanje nemačkih trupa na fočanskom sektoru, a 10. hercegovačka brigada, pojačana 7. krajiškom brigadom, da spreči brz prodor Nemaca od Gacka prema kanjonu Pive, kako bi Operativna grupa zadržala slobodu manevra za izvlačenje iz obruča na zapad.

Naime, Tito je cenio da bi, prodorom nemačkih divizija od Foče i Gacka prema kanjonima Tare i Pive, čitava grupacija bila dovedena u veoma težak položaj, jer bi time njen manevar na zapad u Bosnu bio doveden u pitanje, ako ne i onemogućen. Da bi preduhitrio neprijatelja i na fočanskom pravcu prikupio potrebne snage za ofanzivna dejstva, Tito¹ je 21. maja naredio da i Štab 1. divizije sa 3. krajiškom brigadom krene od Bijelog Polja ka Foči, da preuzme komandu nad svih pet brigada na tom sektoru i organizuje odlučan napad na neprijatelja radi stvaranja što dubljev mostobrana na levoj obali Drine, južno od Foče, kako bi se stvorili potrebni uslovi za brzo izvlačenje jedinica i ranjenika preko Drine i padina Zelengore ka Jahorini.

Na tom pravcu, Operativnoj grupi mogao je da pruži efikasnu pomoć i 1. bosanski korpus NOV iz Centralne Bosne, kome je Tito 21. maja radiogramom naredio da jednu svoju diviziju odmah uputi prema Goraždu i Foči, kako bi dejstvom u pozadini nemačkog fronta, olakšao proboj Operativne grupe iz obruča u Sandžaku i Crnoj Gori.

Da bi se i sve ostale jedinice NOV u Jugoslaviji što više angažovale i time doprinele smanjenju pritiska neprijatelja na grupaciju u Crnoj Gori, Tito im je, 21. maja, uputio naređenje otvorenim tekstom koji je emitovala radio-stanica „Slobodna Jugoslavija“, u kome se kaže: „Protiv naše Narodnooslobodilačke vojske u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku opet je započela još veća ofanziva nego zimus nemačkih, italijanskih i ustaških jedinica... U vezi s ovim naređujem svim jedinicama narodne vojske Jugoslavije i partizanskim odredima da odmah preduzmu usiljene ofanzivne operacije na najvažnije transportne objekte i garnizone. To se naročito odnosi na naše jedinice u Slavoniji gde se nalazi najvažnija železnička pruga. Naređujem: forsirano rušiti mostove, puteve, železničke pruge, uništavati neprijateljsku živu silu. Naše jedinice narodne vojske vode u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku herojsku borbu. Pomognite ovu borbu svim snagama, ispunite vaš dug pred narodom.“

Na osnovu tog Titovog naređenja, ubrzo je pojačana aktivnost jedinica NOV u čitavoj zemlji. Tako se, u zapovesti Štaba 17. slavonske brigade od 24. maja za izvođenje akcija, ističe: „23. o.m. dobili smo naređenje preko radija od našeg Vrhovnog štaba, kao i od komandanta druga Tita, da rušimo ceste i pruge i da tučemo neprijatelja na svakom koraku“; Glavni štab Slovenije, u naređenju od 27. maja, upozna je sve svoje jedinice da je neprijatelj „počeo sa novom ofanzivom protiv naših snaga u Crnoj Gori, Sandžaku i Istočnoj Bosni“ i zatim naglašava da „dužnost svih nas jeste da izvršimo naređenje vrhovnog komandanta druga Tita, koji nas poziva da pojačamo aktivnost u borbama protiv neprijatelja i da na taj način podupremo osnovnu snagu naše vojske u tim odlučujućim borbama“; o pojačanoj aktivnosti jedinica NOV i nemački poslanik kod Pavelića izveštava, 28. maja, svoje ministarstvo inostranih poslova u Berlinu: „Kao posledica tog (Titovog) naređenja javlja se već o prikupljanju partizanskih snaga i o pripremama za napadna dejstva na glavnu prugu Beograd - Zagreb i na važne gradove.“

Neprijatelj je, iznenadnim počinjnjem nove ofanzive, uz angažovanje velikih snaga i sredstava, postigao znatnu prednost. Ali, kao što se vidi, Tito je veoma brzo reagovao: odluka o usmeravanju čitave grupacije natrag na zapad doneta je u situaciji dok je nemačko komandovanje još očekivalo da će njena glavna dejstva biti usmerena na istok. To je pružalo povoljne uslove da se izbegne odlučujuća bitka u okruženju i da Operativna grupa s ranjenicima relativno brzo izađe iz obruča. Ta odluka, doneta već u prvim danima neprijateljske ofanzive, nije se bitno menjala, već je samo prema razvoju situacije, dopunjavana i razrađivana.

Neuspeh proboja na sektoru Foče

U toku 21. maja došlo je do daljeg pogoršavanja situacije na frontu Drinske operativne grupe brigada. Potisnuvši delove 2. proleterske i 1. majevičke brigade, nemačka 118. lovačka divizija izbila je krajem dana sa pukovskom grupom „Grtler“ do sastava Tare i Pive, a 13. domobranskom pukovnijom nadomak Celebića. Prodiranje neprijatelja od Foče na istok između tokova Čhotine i Tare, neposredno je ugrožavalo Centralnu bolnicu, koja se povukla dublje u Sandžak, južno od grebena planine Ljubišnje.

U takvoj situaciji, predveče 21. maja, stigla je u Celebić sa istoka 1. proleterska brigada. Posle usiljenog marša od oko 80 kilometara, njeni bataljoni su direktno iz marševske kolone stupili u borbu. U nezadrživom jurišu oni su razbili čelne jedinice 13. domobranske pukovnije kod sela Borje i, uz podršku bataljona 1. majevičke i 6. istočnobosanske brigade, natrali ih u begstvo. U naredna dva dana nastavljene su veoma teške borbe zapadno od Celebića, u kojima su jedinice nemačke 118. lovačke divizije bile zaustavljene u napredovanju i uz velike gubitke potisnute natrag ka Foči, na liniju Trovrh - Bakić - Zlatni Bor, gde su prešle u odbranu. 0 tom porazu 118. lovačke divizije nemački komandant Balkana, general Ler, već 22. maja beleži u svom izveštaju: „14 km jugoistočno od Foče napadnuta je jedna naša jedinica koja je napredovala prema jugoistoku od jačih snaga komunista i odbačena je natrag prema severozapadu. Zapadno od toga neprijatelj (komunisti) je prisilio naše borbene grupe, koje su napadnute u napredovanju jačim flankirnim napadom, na povlačenje na polazne položaje.“

Neprijatelj je naročito uporno branio visove Trovrh i Bakić, ključne položaje na prilazima Foči, na koje su uzastopno jurišali borci 1. proleterske, 6. istočnobosanske i 1. majevičke brigade. U jednom od tih juriša na Trovrh ostao je ispred nemačkih rovova teško ranjen komandir 3. čete Beogradskog bataljona i. proleterske brigade Milutin Tanasijević. Vodnik iste čete, Božo Krezić, radnik iz Obrenovca, dobrovoljno se javio da izvuče ranjenog komandira, ali je u tom pokušaju poginuo. Posle njega krenuo je borac iste čete, Dragojlo Mirčetić, seljak iz Osečine. Puzao je stopu po stopu ka ranjenom komandiru, ali je i njega pokosio rafal nemačkog mitraljeza. Tek kada je pala noć, četa je uspjela da izvuče s položaja svoja tri poginula druga, jer je u međuvremenu i komandir podlegao ranama.

Posle podne 23. maja, na taj front stigao je Štab 1. proleterske divizije sa 3. krajiškom brigadom i preuzeo komandu nad svim jedinicama fočanskog sektora (1. i 2. proleterska, 3. krajiška, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada). U toku 24. i 25. maja ta grupa brigada izvršila je niz napada na utvrđene neprijateljske položaje jugoistočno od Foče ali, iako je postignut izvestan uspeh, odbrana nemačke 118. lovačke divizije na tom sektoru nije bila probijena. U tim napadima, pored mnogih drugih, poginuo je i čuveni puškomitraljezac 3. krajiške brigade Rade Zorić Garača, se jak od Bosanskog Petrovca. Još topao Garačin „šarac“ uzeo je njegov mlađi brat Mladen, borac iste čete, i nad mrtvim telom svoga brata zavetovao se da ga neće ispustiti iz ruku do konačne pobeđe. Nosio ga je neprekidno dve godine, sve dok nije, pied sam kraj rata, poginuo u jednom jurišu na Sremskom frontu.

Ni 5. krajiška divizija, koju je komandant Prvog bosanskog korpusa Košta Nad uputio iz Centralne Bosne prema Foči, nije stigla da podrži napad grupe brigada na tom sektoru. Ta divizija krenula je 22. maja i, severno od Zenice, izbila na reku Bosnu, postu zbog visokog vodostaja nije uspjela da je prede, vratila se u polazne rejone.

Još dok su se odvijale teške borbe na prilazima Foči, pojavila se opasnost od strane 369. legionarske divizije koja je, potisnuvši 3. dalmatinsku brigadu i delove 7. banijske divizije, forsirala Čehotinu kod sela Gradae i time neposredno ugrozila pozadinu grupe brigada koja je nadirala prema Foči. U takvoj situaciji, Štab 1. proleTERSKE divizije bio je prisiljen da, 25. maja, obustavi dalje napade ka Foči i naredi podređenim jedinicama da na dostignutoj liniji predu u odbranu, a 3. krajišku brigadu da hitno uputi ka Čehotini, da bi pojačao naše snage na pravcu nastupanja 369. legionarske divizije. Time je propala i zamisao da se već u početnom periodu neprijateljske ofanzive stvore uslovi za izvlačenje iz okruženja i jedinica i Centralne bolnice najpovoljnijim pravcem natrag u Bosnu.

U međuvremenu, na svim ostalim odsecima obruča neprijatelj je bio u nastupanju: sa istoka, preko planine Sinjavine, uz otpor glavnine 2. proleTERSKE divizije, prodirala je širokim frontom ka Durmitoru nemačka 1. brdska divizija; na jugozapadu, na pravcu Nikšić - Šavnik i Gacko - Pivska Župa, jedinice 3. udarne divizije ulazile su u sve teže borbe sa snagama SS „Prinz Eugen“ divizije; jedinice 7. banijske divizije u Sandžaku bile su izložene sve jačim napadima udruženih nemačko-italijanskih trupa, dok je nemačka borbena grupa „Ludwiger“ (jedan nemački i jedan bugarski puk), nastupajući iz doline Lima od Brodareva, potiskivala 3. proleTERSku sandžačku brigadu ka reci Tari.

Vrhovni štab je, još 20. maja, napustio Đurđevića Taru i premestio se u šumu kod Crnog Jezera, u podnožju Durmitora, gde se zadržao sve do 28. maja, kada je u Vrhovni štab stigla prva engleska Vojna misija za vezu. Naime, još u prvoj polovini maja bila je uspostavljena radio-veza između Vrhovnog štaba NOV i POJ i Savezničke komande za Bliski istok u Kairu. Ta veza je išla preko Glavnog štaba Hrvatske, kod kojeg se nalazila grupa engleskih obaveštajnih oficira sa radiostanicom, koji su se u drugoj polovini aprila spustili padobranima u Lici. U depešama koje su stizale iz Kaira izražavana je želja savezničke komande za saradnjom između Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i saveznika i da im se omogući neposredna veza sa Vrhovnim štabom. Zato je Tito, 17. maja, naredio Glavnom štabu Hrvatske da se obavesti saveznička komanda u Kairu da i Vrhovni štab smatra logičnom saradnju sa saveznicima i da je spreman da primi njihove oficire za vezu, koji se mogu spustiti u Crnoj Gori, kod Durmitora. Na osnovu tog poziva, noću između 27. i 28. maja, spustila se padobranima u blizini Žabljaka britanska misija za vezu od šest članova, na čelu sa kapetanima Dikinom i Stjuartom, koja se na Crnom jezeru priključila Vrhovnom štabu.

Vinston Cerčil, tadašnji predsednik britanske vlade, osvrćući se u svojim memoarima na zbivanja u Jugoslaviji u proleće 1943, o tome kaže:

„Divlji i besni rat za opstanak protiv Nemaca rasplamsao se među partizanima. Između njih je istupio Tito, najistaknutiji i uskoro najglavniji... Partizani su pod Titom otimali oružje iz nemačkih ruku. Njihov broj je naglo rastao. Nisu ih zastrašivale nikakve, ma kako krvave bile, odmazde vršene nad taocima ili po selima. Njihova lozinka je bila smrt ili sloboda. Oni su ubrzo počeli da nanose teške udarce Nemcima i postali gospodari prostranih oblasti.

Isto tako je bilo neizbežno da partizanski pokret zapodene žestoke sukobe sa onim svojim sunarodnicima koji su pružali otpor sa pola srca ili se za ličnu bezbednost cenjkali sa zajedničkim neprijateljem. Partizani su svesno kršili svaki sporazum koji bi četnici - kako su se zvali sledbenici generala Mihailovića - sklopili sa neprijateljem...

Koliko god su mi ostale obaveze dozvoljavale, pratio sam ove događaje. Izuzev nekoliko mršavih pošiljki koje smo bacili iz aviona nismo bili u stanju da pružimo

pomoć. Naš Štab za Srednji istok bio je odgovoran za sve operacije na tom području i tako je organizovano izvesno telo agenata i oficira za vezu sa Mihailovićeveim sledbenicima. Kada smo se u leto 1943. godine probili do Sicilije i Italije, Balkan, a naročito Jugoslavija, nikako mi nisu silazili s uma. Do tog trenutka smo slali svoje misije isključivo onim bandama na čijem čelu se nalazio Mihailović, koji je predstavljao zvaničan pokret otpora protiv Nemaca i jugoslovensku vladu u Kairu. U maju 1943. godine zauzeli smo nov stav. Doneta je odluka da se upute male grupe britanskih oficira i podoficira da uspostave vezu sa jugoslovenskim partizanima, uprkos činjenici što se vodila svirepa borba između njih i četnika i što je Tito kao komunista vodio rat ne samo protiv nemačkih osvajača već i protiv srpske monarhije i Mihailovića. Krajem istoga meseca kapetan Dikin, nastavnik na Oksfordskom univerzitetu i čovek koji mi je pre rata pet godina pomagao u mom književnom radu, pušten je iz padobrana sa zadatkom da organizuje jednu misiju kod Tita. Zatim su usledile i druge britanske misije, tako da je do juna prikupljeno obilje podataka. Načelnici generalštabova su 6. juna podneli ovakav izveštaj: „Sudeći po raspoloživim podacima Ratnom kabinetu je jasno da su četnici u Hercegovini i Crnoj Gori doveli svoje odnose sa Osovinom do beznadežnog kompromisa. Za vreme nedavnih borbi u Crnoj Gori može se reći da su dobro organizovani partizani pre nego četnici privukli snage sila Osovine.“ (Vinston Cerčil, Drugi svetski rat, tom 9 str. 442-444).

Preko Pive i Vučeva

Zbog neuspeha na sektoru Foče, uz istovremeno nastupanje neprijatelja na svim ostalim pravcima, Vrhovni štab je bio prisiljen da traži novo rešenje kako bi se izašlo iz situacije koja je iz dana u dan bivala sve teža. Na Titov poziv u Vrhovni štab su, 26. maja, stigli komandanti 1. i 2. proleterske divizije Koča Popović i Peko Dapčević, koji su vrhovnom komandantu podneli izveštaj o stanju na frontovima svojih divizija. Pošto je sa njima razmotrio situaciju na bojištu, Tito je doneo odluku da se cela grupacija sa bolnicom usmeri za proboj iz obruča preko Pive, Vučeva i Sutjeske.

Tito je još ranije ocenio da bi taj pravac mogao biti veoma značajan u predstojećim borbama. Zato je, još u vreme kada su tek počeli napadi grupe brigada kod Foče, naredio da dva bataljona 2. proleterske brigade krenu kao zasebna kolona preko Pive na Vučevo. Razvoj događaja je pokazao da je to bio jedan od veoma značajnih operativno-taktičkih poteza tih dana, jer su ti bataljoni, po izlasku na Vučevo 23. maja, za prvi momenat onemogućili Nemcima da ga zauzmu i tako zatvore prelaze u kanjonu Pive. U situaciji kada je propao pokušaj na sektoru Foče i Rađa se cela grupacija usmerava u proboj preko Pive, Vučeva i Sutjeske, uspeh tih bataljona 2. proleterske brigade imao je izvanredan značaj za dalja dejstva čitave Operativne grupe.

ti visoravan koja se prostire između kanjona Pive, Drine i Suluk / i i^C Sa^{va,ov,ta} preS^{re}n^Kl^{en}:l lancem planinskih masiva Maglića, Bioča i Vobokih kanjona koji je okružuju do nje vode svega nekoliko strmih planih staza. Taj surovi teren, koji u početku ofanzive nije privlačio veću pažnju ni junica NOV ni neprijatelja, sada je odjednom izbio u prvi plan i za jednu i za u stranu. Grupacija NOV je u početku, dok se još nije znao ishod napada grupe a na sektoru Foče, zaposela Vučevo sa svega dva bataljona. U nastaloj situaciji, te snage je trebalo što pre ojačati, jer se moralo očekivati da će i Nemci

brzo uočiti značaj Vučeva i nastojati da njime ovladaju. Imajući to u vidu, i da bi preduhitrio neprijatelja, Tito već 26. maja naređuje da se na Vučevo upute nove snage. Na osnovu toga, od 27. do 29. maja prešle su Pivu kod Donjeg Kruševa i izašle na Vučevo četiri brigade (1. i 2. proleterska, 1. majevička i 6. istočnobosanska), a u naredna dva dana, kod Mratinja, prešle su Pivu još tri brigade (7. krajiška, 10. hercegovačka i 4. proleterska).

Poslednjih dana maja, nemačka 118. lovačka divizija je uporno pokušavala da, angažovanjem jačih snaga, ovlada Vučevom i zatvori prelaze u kanjonu Pive kod Kruševa i Mratinja, pre nego što se na njima prebace jače partizanske snage. Ujutro 29. maja, ojačani bataljon te divizije, podržavan artiljerijom i avijacijom, uspeo je da iz doline Sutjeske izađe na Vučevo i ovlada rejonom koliba Koritnik, uz otpor 1. majevičke brigade. Produžujući napad, Nemci su postepeno potiskivali tu brigadu ka ivici Pivskog kanjona. U tim kritičnim trenucima izbili su iz kanjona Pive na Vučevo bataljoni 6. istočnobosanske brigade. Iako premoreni od noćnog marša i teškog uspona uz hiljadu metara visoku stranu Pivskog kanjona, oni su odmah, iz pokreta, stupili u borbu. U oštrom sudaru dalje prodiranje neprijatelja je bilo zaustavljeno. Odmah zatim, 6. istočnobosanska i Majevička brigada su krenule u odlučan protivnapad, i do noći Nemci su uz osetne gubitke zbačeni s Vučeva natrag u dolinu Sutjeske. Sutradan Nemci su ponovili napad na Vučevo jačim snagama, ali bez uspeha.

Jednovremeno s napadom na Vučevo, sa severa, iz doline Sutjeske, Nemci su pokrenuli jedan bataljon i sa juga, levom stranom Pivskog kanjona, prema Mratinju. Na tom pravcu još uopšte nije bilo jedinica NOV. Tek 30. maja ujutro prvi delovi 7. krajiške brigade prelazili su kod Mratinja na levu obalu Pive.

Mratinjc je u dubokoj kotlini, okruženo sa svih strana strmim liticama. Prema jugu, visoko gore na planinskoj stazi kojom se približavao nemački bataljon, nalaze se kolibe Javorak. Tu su bili i poslednji pogodni položaji za odbranu mratinjske kotline i visećeg mosta na Pivi. Trebalo ih je po svaku cenu zapeستي pre nego što na njih stignu Nemci. Na taj zadatak krenuo je 1. bataljon 7. krajiške brigade, koji je posle napornog noćnog marša Pivskom planinom tog jutra prešao Pivu kod Mratinja. Uspon je bio veoma težak, a borci umorni i gladni. Mnogi su zaostajali da predahnu i kolona se razvukla duž strme staze. Na Javorak je izbilo oko četrdeset boraca kada se sa juga, od Brljeva, pojavilo čelo kolone nemačkog bataljona. Razvila se neravnomerna borba u kojoj je tih nekoliko desetaka boraca uspelo da održi položaje na Javoroku, sve dok stazom od Mratinja nisu pristigli ostali delovi bataljona, a zatim i čitava brigada i Nemci su protivnapadom potisnuti natrag ka Brljevu. Svojom odlučnošću i požrtvovanjem, Krajišnici su na Javoroku postigli značajan uspeh, jer su u poslednjem trenutku onemogućili Nemcima da se domognu mratinjskog prelaza, na kome se već te noći prebacuju preko Pive bataljoni 10. hercegovačke, a zatim i 4. proleterske brigade, koji odmah kreću na Javorak da na tom pravcu pojačaju 7. krajišku brigadu.

Angažovanjem prvih brigada zapadno od Pive, Vrhovni štab je nastojao da stvori potrebno vreme i prostor za prebacivanje i ostalih jedinica i ranjenika preko Pive ka Sutjesci, kako bi se na tom pravcu čitava grupacija probila iz obruča. U tom cilju, već krajem maja 7. banijska divizija sa Centralnom bolnicom napušta Sandžak, prebacuje se na levu obalu Tare kod Tepaca i padinama Durmitora kreće ka Pivi, gde su ranije upućene brigade onemogućile pokušaje Nemaca da, zauzimanjem Vučeva, zatvore dva postojeća prelaza u njenom kanjonu. Vučevo, pusta visoravan između pive i Sutjeske, ostala je u rukama grupacije NOV, da joj posluži kao operativna osnovica u daljem probijanju iz obruča preko Sutjeske i Zelengore. Time je u

stvari, propala osnovna zamisao nemačkih generala u planu za operaciju „Schwarz“ - da Operativnu grupu NOVJ sa Vrhovnim štabom sabiju i unište u trouglu između donjih tokova Tare i Pive i masiva Durmitora.

PROBOJ PREKO SUTJESKE I ZELENGORE

Nemci po meraju snage ka Sutjesci

Pošto nisu uspeli da ovladaju Vučevom i prelazima u kanjonu Pive, Nemci su nastojali da čvrsto zatvore čitavu dolinu Sutjeske, kako bi onemogućili dalje probijanje jedinica NOV tim pravcem na zapad. U tom cilju su naredili 118. lovačkoj diviziji da odustane od daljih napada na Vučevo, svim snagama posjedne položaje u dolini Sutjeske i po svaku cenu spreči partizanima prodor preko te reke. Istovremeno su obustavili i nastupanje SS „Prinz Eugen“ divizije od Šavnika ka Durmitoru i Pivskoj planini i hitno je prebacili na sektor Plužine - Gacko da odatle, između gornjih tokova Pive i Sutjeske, dejstvuje u levi bok divizija NOV, koje su se preko Vučeva probijale ka Sutjesci i Zelengori. Na njen dotadašnji pravac dejstva ubačena je italijanska divizija „Ferara“, da zajedno sa nemačkom 1. brdskom divizijom nastupa preko Durmitora ka donjim tokovima Tare i Pive. U stvari, namera Nemaca je bila da brzim pregrupisanjem snaga spreče dalji prodor Operativne grupe NOV sa Vučeva i tu je unište.

Već 1. juna 118. lovačka divizija je jačim snagama zaposela dolinu Sutjeske od Tjentišta do njenog ušća u Drinu, dok su delovi te divizije pokušavali da prodorom s juga, od Gacka, zatvore njenu dolinu između Suhe i Tjentišta. Na određeni sektor između Pive i Sutjeske 2. juna stizale su i jake snage SS „Prinz Eugen“ divizije. Grupisanje tih nemačkih divizija prvih dana juna na pravcu daljeg probijanja ponovo je dovelo čitavu Operativnu grupu NOV u veoma težak položaj.

Već 2. juna. južno od Mratinja, došlo je do prvih sudara grupe brigada NOV (7. krajiška, 10 hercegovačka i 4. proleterska) sa nastupajućim snagama SS „Prinz Eugen“ divizije. Razvile su se teške borbe u kojima su obe strane imale znatne gubitke. Od jedinica NOV naročito je stradala 10. hercegovačka brigada. U jurišima na južnim padinama Bioča i Maglica mnogo njenih boraca je izginulo, a među njima i zamenik komandanta te brigade Viadö Tomanović. Pred nadmoćnijim snagama neprijatelja, te brigade su bile prisiljene na povlačenje, da bi se 3. juna zadržale u rejonu koliba Javorak, poslednjim pogodnim položajima za odbranu mratinjske kotline sa juga. Ponovo je zapretila neposredna opasnost da Nemci brzo prodru u Mratinje i ovladaju prelazom u kanjonu Pive.

Sednica Vrhovnog štaba u kanjonu Pive

Uveče, 28. maja, Vrhovni štab je napustio Crno Jezero i krenuo ka Pivi, koju je prešao kod Mratinja u zoru 3. juna i zadržao se u njenom kanjonu. U toku prethodne noći na tom mestu su prešle Pivu još tri brigade (2. i 3. dalmatinska i 3. krajiška), koje su odmah nastavile pokret na Vučevo i dalje ka Sutjesci. Na taj način, zapadno od Pive već se nalazilo deset brigada, dok je istočno od ove reke ostalo još šest

brigada i Centralna bolnica sa blizu dve hiljade ranjenika i bolesnika, koji su bili razmešteni u katinima i zaseocima na Pivskoj planini.

Tog dana, 3. juna, u jednoj pećini u kanjonu Pive, održana je sednica Vrhovnog štaba na kojoj je razmotren položaj u kome se nalazila grupacija NOV sa bolnicom. A taj položaj bio je vanredno težak, ne samo zbog izvlačenja i spasavanja ranjenika, već i samih jedinica. Moralo se brzo dejstvovati da bi se i jedinice i ranjenici što pre probili iz obruča i sačuvala živa sila od uništavajućih udara nadmoćnijeg neprijatelja.

Prema izvčstaju dr Stanka Martinovića, člana sanitetskog odseka Vrhovnog štaba, početkom juna 1943. godine u Centralnoj bolnici bilo je ranjenika i bolesnika: 1088 pešaka, 575 konjanika i 137 teških ranjenika na nosilima. Bolničkog osoblja 656. Ukupno u bolnici 2456.

Pošto je svestrano razmotrena situacija na bojištu, doneta je odluka da se snage podele u dve grupe, kako bi se dejstvom na odvojenim pravcima i jedinice i ranjenici brže probili iz obruča. Prema toj odluci, Prvu grupu je obrazovalo deset brigada 1. i 2. proleterske divizije koje su već prešle Pivu, a Drugu grupu šest brigada 3. udarne i 7. banijske divizije, koje su se još nalazile istočno od Pive. Prva grupa dobila je zadatak da se probija preko Sutjeske na severozapad, a Druga grupa preko Tare natrag u Sandžak. Rešeno je da sa tom grupom ide i Centralna bolnica. Divizije Prve grupe ostale su pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, dok je za rukovođenje Drugom grupom određen poseban Operativni štab.

Vrhovni štab je raspolagao podacima da se, u to vreme, u Sandžaku nalaze slabije neprijateljske snage i zato je orijentisao divizije Druge grupe s bolnicom tim pravcem. Ali, imajući u vidu činjenicu da je ta grupa opterećena bolnicom, koja će veoma otežavati njena dejstva, Tito je rešio da 1. i 2. proleterska divizija drže mostobran na Sutjesci i time vežu za sebe što jače snage neprijatelja, sve dok se Druga grupa sa ranjenicima ne probije sa Pivskog platoa na sigurniju teritoriju. Tek tada je trebalo da Prva grupa napusti dolinu Sutjeske i probija se preko Zelengore.

U zoru 4. juna, dok su s položaja na Javorku iznad Mratinja odjekivali rafali mitraljeza i eksplozije granata, Vrhovni štab je napustio kanjon Pive i krenuo ka Sutjesci.

Borbe na Sutjesci

Već prvih dana juna počele su teške borbe na Sutjesci sa jedinicama nemačke 118. lovačke divizije koje su uporno, ali uzaludno, pokušavale da zaposednu čitavu njenu dolinu. Jedan odsek na toj reci između Tjentišta i Suhe, širine svega 5-6 kilometara, neprijatelj nije uspeo da osvoji zahvaljujući krajnjem požrtvovanju boraca 1. i 2. proleterske brigade. Angažujući još tri brigade (i. majevičku, 6. istočnobosansku i 3. krajišku) u napadima na nemačke položaje na Sutjesci u rejonu Košura, Borovna, Popovog Mosta i Čureva, Vrhovni štab je nastojao da proširi uzani mostobran na toj planinskoj reci. Iako su neprijatelju naneti znatni gubici, u tome se nije uspelo. Upornom odbranom. Nemci su održali položaje na Košuru i kod Popovog Mosta, a general Ler izveštava 4. juna svoju vrhovnu komandu da narednog dana namerava, snagama SS „Prinz Eugen“ i 118. lovačke divizije, da preduzme „konccn-

tričan napad na Mratinje" i „zatvaranje otvora Tjenti.šte - Suha napadom sa juga, severozapada i severa".

ŠTAB GRUPE 2.

4 juna 1943. godine

u 23 časova

ŠTABOVIMA III I VII DIVIZIJE

1. - Odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ formirana je Operativna grupa od III udarne divizije i VII udarne divizije. III sandžačka brigada izuzima se iz sastava I divizije i ulazi u sastav III divizije, a X hercegovačka brigada izuzeta je iz sastava III divizije i stavljena pod komandu jedne od divizija koje operišu na drugom pravcu.

Ostale divizije i jedinice naše vojske formirane su u operativne grupe, koje su dobile određene zadatke i određene pravce operacija.

2. - U štab ove grupe određeni su drugovi: Radovan Vukanović, komandant III udarne divizije, kao komandant; Milovan Đilas, delegat Vrhovnog štaba, i Jovo Vukotić, načelnik štaba II proleterske divizije, kao načelnik štaba. (Zbog situacije u dolini Sutjeske J. Vukotić nije primio ovu dužnost).

3. - Dužnost komandanta III divizije preuzeo drug Sava Kovačević, komandant V crnogorske brigade, a dužnost komandanta V crnogorske brigade drug Miladin Ivanović, član štaba I proleterske brigade.

4. - Štab grupe ovih divizija *mzivaće* se štab grupe 2. Ovaj štab preuzeo je dužnost, odnosno otpočeo je rad 4. juna 1943.

5. - Vezu sa štabom grupe 2 održavati radiogramom i kuririma.

6. - Do daljeg obaveštenja, mi ćemo se nalaziti u s. Nikovići.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Delegat V. Š.
M. Đilas

Komandant
Radovan

U tim borbama na Sutjesci svakog dana je ginulo sve više boraca i brojna stanja jedinica naglo su opadala. „Boraca je sve manje i manje. Smene nema, ni hrane. Sve manja parčad konjskog mesa. Četa se i dalje smanjuje. Od 65 drugova sa kojima sam došao na ovaj položaj, ostalo je svega dvadeset. Naredne noći poslao sam izveštaj

, P⁰8*ⁿufci još tri druga. Ostalo nas je svega sedamnaest..." Tim rečima zabeležio je borbe za Košur na levoj obali Sutjeske komandir jedne čete 2. proleterske brigade. Na desnoj obali reke, u jurišima na utvrđene nemačke položaje na Borovnu, teško je stradao Kragujevački bataljon 1. proleterske brigade, posebno njegova omladinska (fočanska) četa. U beleznici poginulog sekretara SKOJ-a te cete Tonči Vargovića, ostao je zapis sa poslednjeg omladinskog sastanka održanog uoči napada na Borovno: „Pojaćaćemo disciplinu i bićemo udarnici u radu i borbi, da bismo bili primer našim novim drugovima i da ne bismo zaostali iza starijih."

Tih dana glad je sve više morila čitavu grupaciju i Tito je naredio da se *komore* rasterete, a teško oružje zakopa ili uništi, kako bi se jedinice lakše probijale, a konji

koristili za ishranu boraca i ranjenika. Naročito teška situacija u pogledu ishrane bila je u bolnici, odakle su javljali Vrhovnom štabu: „Stanje ishrane poprma svakog dana sve nepovoljniji tok... Ne može se održati fizička kondicija niti u stanju mirovanja a kamo li u savlađivanju ovakvih terenskih prepreka. Kao dokaz toga navodimo činjenicu da ovih dana u stanju mirovanja umire dnevno 15-20 drugova.”

Pošto su propali svi pokušaji da se uzani otvor na Sutjesci između Tjentišta i Suhe proširi, Vrhovni komandant je 6. juna odlučio da se jedinice Prve grupe probiju na Zelengoru preko postojećeg mostobrana i to: 1. proleTERSka divizija pravcem Tjentište - Milinklade - Vrbničke kolibe, a 2. proleTERSka divizija, sa kojom je trebalo da ide i Vrhovni štab, od Suhe preko Donjih i Gornjih Bara.

U duhu dobijenog zadatka, 1. divizija je krenula sa Sutjeske od Tjentišta preko Milinklada, i u toku 8. juna izbila je sa 1. proleTERSkom i 3. krajiškom brigadom u rejon Lučkih i Vrbničkih koliba na Zelengori. Proboj 2. divizije od Suhe preko Donjih i Gornjih Bara nije uspeo. Tim pravcem je još 5. juna upućena 2. dalmatinska brigada sa zadatkom da zaposedne položaje na grebenu Tovarnice i obezbedi prolaz glavni divizije i Vrhovnom štabu na Zelengoru. Ubrzo po izlasku na Donje i Gornje Bare, brigada se sudarila sa snagama iz sastava 118. lovačke divizije koje su s juga, preko grebena Tovarnice, i sa severa preko Zelengore krenule da ovladaju otvorom na Sutjesci između Tjentišta i Suhe. U višednevnim ogorčenim borbama 2. dalmatinska je uspela da, uz ogromne napore i velike žrtve zaustavi nastupanje višestruko nadmoćnijeg neprijatelja podržavanim artiljerijom i avijacijom. Za tih nekoliko dana, od 5. do 9. juna, u jurišima na Gornjim i Donjim Barama i kamenitim obroncima planine Tovarnice, izginulo je ili bilo ranjeno oko tri stotine boraca te brigade, ali su Nemci bili zaustavljeni.

Nemci nadiru sve jačim snagama i sve upornije. Mi smo izgubili dve trećine svoga ljudstva, ali računajte na nas kao da smo u punom sastavu.

Poruka Dalmatinaca sa Bara Vrhovnom štabu

Pošto su Nemci zauzeli Gornje Bare i time presekli pravac od Suhe za Zelengoru, Tito je odlučio da i 2. divizija i Vrhovni štab krenu u probijanje pravcem od Tjentišta preko Milinklada ka Vrbničkim kolibama, kuda su već prošli delovi 1. divizije. To je bio još jedini preostali slobodan prolaz iz doline Sutjeske na Zelengoru, a branili su ga bataljoni 2. proleTERSke i 6. istočnobosanske brigade, koji su krajnjim požrtvovanjem i uz velike žrtve onemogućili sve pokušaje Nemaca sa Košura da ga preseku.

Situacija postaje sve kritičnija

Za vreme dok se prva grupa sa Vrhovnim štabom postepeno probijala preko Sutjeske na Zelengoru, divizije druge grupe nekoliko puta su pokušale da se sa ranjenicima probiju preko Tare u Sandžak. Bez ikakvih sredstava za savlađivanje te brze planinske reke, čiju je suprotnu obalu zaposeo neprijatelj, i opterećene Centralnom bolnicom, one u tome nisu uspele. Pošto su jake nemačke i italijanske snage, a sa njima i bugarski vojnici, nadirale na čitavom frontu između Tare i Pive ka sastavu tih reka, situacija za drugu grupu i Centralnu bolnicu bila je više nego

kritična. Zbog toga je u Vrhovnom štabu odlučeno da se i druga grupa sa bolnicom prebaci preko Pive na Vučevo i krene ka Sutjesci i Zelengori za prvom grupom. Već 7. juna prešla je Pivu kod Čokove Luke 7. banijska divizija, sa oko 600 pokretnih ranjenika, i preko Vučeva krenula ka Sutjesci. Za njom se, od 8. do 10. juna, prebacila preko Pive na Vučevo i 3. udarna divizija sa glavninom Centralne bolnice.

Vrhovni štab se 8. juna zadržao u kanjonu između Tjentišta i Suhe. Jedinice koje su branile taj uzani prolaz na Sutjesci već su bile na izmaku snaga. Svi izveštaji koji su stizali u Vrhovni štab govorili su da situacija postaje sve kritičnija. Nemci su nadirali sa svih strana, a gubici jedinica NOV su neprekidno rasli. Bilo je očito da se mostobran na Sutjesci mora napustiti, i da bi Vrhovni štab sa preostalim brigadama prve grupe trebalo što pre da krene ka Zelengori.

Ali, šta će biti sa 3. i 7. divizijom koje nisu uspele da se probiju preko Tare u Sandžak, već su i one sa ranjenicima krenule preko Pive ka Sutjesci? Hoće li one stići da pređu Sutjesku pre nego što Nemci zaposednu čitavu njenu dolinu? Ne smeju se ostaviti, a ni brigade prve grupe ne mogu duže držati mostobran na Sutjesci, jer su i one u opasnosti. Ta su pitanja mučila vrhovnog komandanta tog 8. juna u kanjonu Sutjeske, koji o tome kaže: „Ja sam se sa Vrhovnim štabom povukao u kanjon Sutjeske, i taj i drugi dan bili su najteži u mom životu u oslobodilačkoj borbi, zbog toga što nisam znao kako da spasimo ranjenike. Bilo nam je nemoguće da ostanemo tu ma i samo još jedan dan, jer su Nemci sa svih strana bili vrlo tesno stegli obruč. Svi ranjenici su bili u Pivi. Treća divizija, pod komandom Save Kovačevića, imala je zadatak, ako situacija na Pivskom masivu bude kritična da se sa ranjenicima probije natrag kroz neprijateljske redove na neki drugi teren. Dobio sam izveštaj da su pokušali da se probiju preko Tare prema Bobovu, pravcem koji sam ja sugerisao, ali da nije bilo moguće pošto je zauzeta čitava Tara. Prema Štuocu nisu mogli ići, jer su tamo u velikoj masi vojske čak i Bugari bili angažovani. Ja sam iz kanjona Sutjeske oko podne poslao kurira, sa naređenjem Savi Kovačeviću da smesta krene sa čitavom Trećom divizijom u našem pravcu prema Magliću, koji tada još nije bio zauzet. Sava Kovačević je napred poslao ranjenike, pošto je prolaz bio slobodan, mada nije bio slobodan od nemačke avijacije. Kolone ranjenika bile su stalno bombardovane, ali je jedan veliki deo ipak bio spasan. Istoga dana smo resili da krenemo prema Zelengori. Nismo mogli čekati, jer bi drugog dana već sve bilo svršeno i kasno.“

Ranjen je i vrhovni komandant

U takvoj situaciji, predveče 8. juna. Tito je naredio pokret Vrhovnog štaba. Kolona se ubrzo formirala i krenula prema Tjentištu. Uzani put pored reke bio je zakrčen jedinicama i ranjenicima, te se često zastajalo. Spuštao se već suton kada je celo kolone izbilo na južnu ivicu polja kod Tjentišta. Na suprotnoj strani polja ocrtavah su se tamni obrisi Košura, šumovitog brda na koje su borci 2. proleterske i 6. istočnobosanske brigade već danima jurišali. Iznenada, sa Košura i od Popovog Mosta Nemci su otvorili vatru iz minobacača i topova, a trenutak kasnije odjeknule su eksplozije u kanjonu prepunom vojske. Bilo je novih žrtava. I u koloni Vrhovnog štaba poginulo je i ranjeno nekoliko boraca. Da bi se izbegli dalji gubici, Tito je naredio da se Prateći bataljon skloni s puta i borci su širokim frontom ušli u šumu. Kolona Vrhovnog štaba se razdvojila. Tito je sa čelnom grupom, u kojoj su bili neki članovi Vrhovnog štaba i vod boraca Pratećeg bataljona, takode zašao u šumu i

krenuo uzbrdo. Uspinjali su se gotovo čitavu noć, a da nisu uspostavili vezu sa ostalim delom Vrhovnog štaba i Pratećim bataljonom.

U zoru 9. juna grupa s Titom je prešla jarugu Usovičkog potoka i dohvatila se južnih padina Ozrena, gde su naišli na kolonu 4. proletereske brigade. Sa tom kolonom kretali su se i članovi engleske vojne misije za vezu, koji su se sada priključili Titovoj grupi.

Dolina Sutjeske sa okolnim brdima još je bila obavijena jutarnjom maglom. Na kojim su položajima Nemci nije bilo tačnih podataka. Znalo se samo da neprijatelj nije daleko. Da bi obezbedio taj rejon i prolaz ostalim jedinicama iz doline Sutjeske ka Zelengori, Tito je naredio komandantu 4. proleTERSke brigade Vaku Đuroviću da njegovi borci zaposednu okolne položaje, dok je 6. istočnobosanska brigada dobila zadatak da u ulozi zaštitnice zadržava nastupanje Nemaca od Košura ka Ozrenu.

Kada se u prvim jutarnjim časovima magla razišla, nad bojištem su se pojavili nemački avioni i počeli da bombarduju dolinu Sutjeske i rejon Ozrena. Već od prvih bombi u 4. proleTERSkoj brigadi bilo je mrtvih i ranjenih. Poginuo je i komandant te brigade, Vako Đurović, još pre nego što je uspeo da krene na zadatak koji mu je postavio vrhovni komandant.

Uskoro je naišao novi talas neprijateljskih aviona, koji su ponovo istresli svoj smrtonosni tovar nad Ozrenom, gde se u šumi, nešto istočnije od njegovog vrha, nalazio Tito sa svojom grupom. Na zvižduk bombi Tito je legao, dok su ostali brzo potražili bilo kakav zaklon. Bombe su počele da eksplodiraju. Jedna bomba je pala u neposrednoj blizini mesta gde je ležao Tito, i sve je obavio dim i prašina. Sećajući se tog trenutka, on kaže: „Ja sam se zaklonio iza jedne oborene bukve; kad je bomba tresnula kraj mene i kad me je obavio mrak, učinilo mi se na trenutak da sam poginuo. Moj pas Luks, koji mi je svojim telom pokrio glavu, ležao je raskomadano...” Blizu Tita sve je bilo izrovano od eksplozija. Na zemlji su ležali mrtvi Đuro Vujović, lični pratilac vrhovnog komandanta, radnik-rudar i španski borac, malo dalje šef engleske misije za vezu, kapetan Bil Stjuart i nekoliko boraca Pratećeg bataljona.

Tito je osećao bolove u ruci. Drugovi iz pratnje su mu skinuli bluzu, ispod koje su džemper i košulja bili natopljeni krvlju. Videla se rana gde je parče bombe zaključilo nadlakticu leve ruke. Ranu su malo isprali, stavili prvi zavoj i ponovo preko toga navukli bluzu.

Bombardovanje iz vazduha nije prestajalo čitavog dana, a nemačke trupe su tog 9. juna pojačavale napade od Košura i Vilinjaka prema Ozrenu i Usovičkom potoku, kako bi presekle i taj poslednji uzani prolaz iz doline Sutjeske na Zelenogoru. Oko podneva uz jarugu Usovičkog potoka naišla je 10. hercegovačka brigada i Tito je naredio komandantu te brigade, Vladu Šegrtu, da rasporedi brigadu na položaje u širem rejonu Ozrena.

U koridoru od kanjona Pive do vrha Zelengore

Pošto se radio-stanica Vrhovnog štaba nalazila sa Pratećim bataljonom, koji se prethodne noći odvojio i već se nalazio u kanjonu Hrčavke, Tito je u toku 9. juna uspeo da uspostavi vezu samo sa nekoliko najbližih brigada. Kako se razvijala situacija tog dana kod ostalih jedinica Operativne grupe, nije znao. A ta situacija je iz časa u čas postajala sve kritičnija. Sve snage zajedno sa ranjenicima bile su razvučene duž koridora od kanjona Pive do vrha Zelengore, u dužini od oko 35 kilometara

ra. Razdvojene u nekoliko zasebnih grupa, one su bile izložene sve žešćim napadima neprijatelja sa zemlje i iz vazduha.

Napred na Zelengori, u rejonu Lučkih i Vrbničkih koliba, kao čelna jedinica čitave grupacije nalazila se Prva proleterska divizija sa 1. proleterskom i 3. krajiškom brigadom, koja je ulazila u sve žešće borbe sa svežim snagama 369. legionarske divizije, koju su Nemci užurbano prebacivali iz Sandžaka na Zelengoru; za njom, iz doline Sutjeske ka Zelengori, postepeno su se probijale brigade 2. proleterske divizije; između Sutjeske i Pive nalazila se 7. banijska divizija sa nekoliko stotina pokretnih ranjenika; na začelju je bila 3. udarna divizija sa glavninom Centralne bolnice, koja je završavala prebacivanje preko kanjona Pive na Vučevo. Bilo je krajnje neizvesno da li će i te dve divizije sa ranjenicima uspeti da predu Sutjesku i domognu se Zelengore, pre nego što Nemci jačim snagama zatvore čitavu dolinu te reke.

Situacija u kojoj se tog dana nalazio Tito sa svojom grupom na Ozrenu postajala je sve teža. Nemci su oko podneva prodrli od Košura do Krekova i Milinklada. Odatle do vrha Ozrena, gde se nalazio vrhovni komandant, nema ni hiljadu metara. Bataljoni 6. istočnobosanske i 7. krajiške brigade jedva su već odolevali napadima nadmoćnijih snaga neprijatelja na tom sektoru. Ako popuste, Nemci će brzo ovladati i vrhom Ozrena. I sa druge strane, od Vilinjaka, neprijatelj je sve žešće napadao. U popodnevnom časovima nemački vojnici su se spustili kroz šumu ka prevoju između Ozrena i Vilinjaka, gde su ih dočekali vatrom borci 10. hercegovačke brigade i zaustavili.

Proboj na Zelengori

Dok je situacija divizija druge grupe bila krajnje neizvesna, pogoršavao se i položaj prve grupe na Zelengori, gde su Nemci dovlučili nove snage pripremajući se da 10. juna izvedu odlučujući udar na rejon Vrbničkih i Lučkih koliba. Taj sektor osiguravala je 1. proleterska divizija u očekivanju da pristignu ostale jedinice, koje su se izvlačile iz doline Sutjeske.

Štab 1. divizije, ocenjujući opasnost od grupisanja sve jačih nemačkih snaga na Zelengori, smatrao je da bi trebalo brzo i energično dejstvovati, kako bi se preotela inicijativa od neprijatelja i stvorili što povoljniji uslovi za proboj čitave grupacije iz (jbruča. Pošto u toku dana nije uspeo da uspostavi radio-vezu sa Vrhovnim štabom, Štab divizije je rešio da dejstvuje inicijativno to jest da, ne čekajući smenu, napusti osiguranje Lučkih i Vrbničkih koliba i sa raspoloživim snagama krene odmah u proboj sa Zelengore i time preduhitri neprijatelja.

U duhu donete odluke, kasno u noći 9. juna, jedinice 1. divizije su napustile obezbeđenje platoa Zelengore i krenule od Vrbničkih koliba na sever. U samo svil^{anrc} "j; i^{una}; čelna 1. proleterska brigada je izbila pred položaje nemačke 369. legionarske divizije u rejonu brda Balinovac, gde je iznenadnim snažnim jurišem razbila dva nemačka bataljona. U borbu je odmah ubačena i 3. krajiška brigada, pa su te dve brigade produžile da gone potučenog neprijatelja ka drumu Foča - Kalinovik.

O tom porazu na Balinovcu odmah je bila obaveštena i nemačka vrhovna komanda u Berlinu, depešom koju joj je 10. juna poslao nemački komandant Balkana, genera -pukovnik Ler, u kojoj kaže: „Posle teških i neravnih borbi, neprijatelj je uspeo da napravi jedan lokalni proboj na frontu borbene grupe 369. legionarske divizije. Ali, to nije bio samo „lokalni proboj“. Prva proleterska divizija više nije ispuštala inicijativu iz ruku i Nemci su uzaludno pokušavali da zaustave njeno napredovanje.

A baš tog dana, 10. juna, komandant nemačkih trupa u operaciji „Schwarz“, general Liters, izdao je poverljivu zapovest da je „nastupila poslednja faza borbe - čas uništenja Titove armije do'poslednjeg čoveka“.

Tito je u suton 9. juna napustio Ozren i preko kanjona Hrčavke krenuo na Zelengoru. Posle napornog marša koji je trajao čitavu noć stigao je ujutro 10. juna do Lučkih koliba, gde se sa Vrhovnim štabom smestio u izvornom rejonu potoka Treskavac. Prateći bataljon rasporedio je svoje čete za neposredno obezbeđenje tog mesta, jer Nemci nisu bili daleko. U nekoliko navrata njihovi izviđački delovi prodrli su i u blizinu Vrhovnog štaba. Okolne visove zaposale su brigade određene da brane koridor na Zelengori preko Lučkih i Vrbničkih koliba, širok nepuna dva kilometra. Ostale jedinice, kako su pristizale, zadržale su se u šumi nadomak Lučkih koliba.

Na tom malom prostoru prikupilo se 10. juna ukupno sedam brigada 1. i 2. proleterske divizije, čija su se brojna stanja znatno smanjila. Čekajući da pristignu 3. i 7. divizija sa ranjenicima, te brigade su predstavljale pogodan cilj za nemačke i italijanske avione, koji su od svanuća do mraka nadletali čitav prostor i zasipali ga tovarima bombi. Zgusnute na malom prostoru, jedinice su trpele nove gubitke od bombardovanja iz vazduha.

Istovremeno, jake nemačke snage preduzimale su uzastopne napade na položaje jedinica koje su branile rejon Vrbničkih i Lučkih koliba, kako bi ovladale platoon Zelengore. Najteže borbe tog dana vodile su 2. proleterska brigada, braneci položaje na Maloj i Velikoj Košuti i 4. proleterska brigada u širem rejonu Ljubinog Groba. Besprimernim požrtvovanjem i uz cenu velikih gubitaka, borci tih dveju brigada uspeji su da zaustave mnogobrojne napade daleko nadmoćnijeg neprijatelja i tako sačuvaju poslednji uzani prolaz na Zelengori. U borbama vodenim tog dana, od jedne čete 2. proleterske brigade na brdu Košuta ostalo je u stroju svega devet boraca; na drugoj strani koridora, na položajima Ljubinog Groba, od četrdeset boraca 2. čete 3. bataljona 4. proleterske brigade izginulo je tog dana dvadeset i sedam. „Sve što je u našoj moći učinicemo da zadržimo Nemce. Dogod budete čuli na Ljubinom Grobu pucanje naših pušaka Nemci neće proći!“ - bila je poslednja poruka male čete, koja je tog dana sagorela u vatri borbe na Ljubinom Grobu.

Kasno uveče 10. juna izbila je u rejon Lučkih koliba 7. banijska divizija sa nekoliko stotina ranjenika, koja se prethodne noći probila sa Vučeva preko Sutjeske. Sa njom su stigli predsednik Izvršnog odbora AVNOJ-a dr Ivan Ribar i stari hrvatski pesnik Vladimir Nazor. Deo ranjenika Centralne bolnice, koji su se kretali sa tom divizijom, Nemci su uništili u kanjonu Hrčavke. Pristizanjem Banijske divizije, porasle su nade da će se i 3. divizija sa glavninom bolnice probiti na Zelengoru. Ali, divizija Save Kovačevića je tog dana tek završila prebacivanje preko kanjona Pive na Vučevo i još je bila veoma daleko od Zelengore, na koju nikada nije ni stigla.

Situacija nije dozvoljavala dalje zadržavanje jedinica na platou Zelengore radi čekanja na 3. diviziju i glavninu bolnice. To bi značilo pružiti Nemcima mogućnost da zatvore brešu na Balinovcu i dovlačenjem novih snaga na taj front znatno otežaju, ako ne i onemoguće, proboj glavnine iz obruča. Imajući to u vidu vrhovni komandant je naredio da te noći sve jedinice napuste rejon Lučkih i Vrbničkih koliba i krenu na sever za 1. divizijom, koja je krčila prolaz sa Zelengore ka drumu Foča - Kalinovik.

Maršujući te noći zajedno sa svojim jedinicama na sever, Tito je sa Vrhovnim štabom stigao ujutro 11. juna do Mrčin koliba. Tu je održano kraće savetovanje u Vrhovnom štabu, na kome je razmotrena situacija u kojoj se nalazila čitava grupacija, kako bi se donele odluke za njena dalja dejstva. Posebno je razmatran položaj Treće divizije, za koju se nije znalo da li će uspeti da se, kao celina, zajedno sa ra-

njenicima probije preko Sutjeske na Zelengoru i dalje za glavninom snaga. Toj diviziji je radio-depešom poslata poslednja direktiva da se, ako u tome ne uspe, „raščlani u bataljone i čete i da se kroz šume i noću prebacuje na Borač kroz međuprostor Avtovac - Bare“. Na tom savetovanju bilo je i predloga da Tito, u krajnjoj nuždi, naredi Trećoj diviziji da se, žrtvujući deo ranjenika, odmah probija za ostalim divizijama. Tito je na to odgovorio, da on to ne može narediti ni kao vrhovni komandant, ni kao generalni sekretar Partije, ni kao čovek.

Proboj poslednjeg obruča

Poraženi i na Zelengori, Nemci su pokušavali da brzo obrazuju novu zaprečnu liniju na drumu Foča - Kalinovik, na koju je već napadala 1. proleterska divizija. U zoru 12. juna njena 1. proleterska brigada, slomivši otpor neprijatelja u selu Rataj, ovladala je drumom u širini od nekoliko kilometara i odmah organizovala odbranu na bokovima stvorenog koridora, koji je preko Miljevine vodio na Jahorinu. Ali, bilo je pitanje koliko dugo će se taj koridor održati, jer su nemačke trupe sve žešće napadale u želji da njime ovladaju. Rešeni da po svaku cenu spreče proboj grupacije NOV iz obruča, oni su na taj sektor fronta užurbano prebacivali nove jedinice, dovukli su topove, tenkove i angažovali svu raspoloživu avijaciju.

Tokom 32 dana operacije „Schwarz“ nemačko i talijansko vazduhoplovstvo sa aerodroma Mostar, Butmir, Rajlovac i Skadar izvršilo je oko 2000 borbenih, izviđačkih i drugih akcija protiv jedinica Operativne grupe NOVJ, od čega je samo nemačka avijacija imala 1300 letova.

U jedinicama Operativne grupe nije više bilo nikakvih sredstava za borbu protiv tenkova, jer je, po Titovom naređenju, sve teško oružje još ranije uništeno ili zakopano na Vučevu i Zelengori. Jedino je 2. proleterska brigada, suprotno dobijenom naređenju, sačuvala svoj protivtenkovski top sa nekoliko granata, koje su borci na leđima preneli preko Zelengore. Marširajući čitavu noć, ta brigada je u zoru 13. juna izbila na domak drumu. Borci su rukama prevukli top preko rečice Bistrice i uspeali da ga postave u neposrednoj blizini drumu, kojim su krstarili nemački tenkovi. Kada su se tenkovi dovoljno približili, otvorena je vatra iz tog jedinog preostalog topa u čitavoj operativnoj grupi i direktnim pogocima dva su tenka bila onesposobljena. Ostali tenkovi su ubrzo napustili taj sektor drumu i povukli se pod zaštitu svoje pešadije. Pošto je prolaz time ponovo bio oslobođen, započelo je prebacivanje svih snaga preko drumu ka padinama Jahorine, uz žestoke borbe sa nemackim trupama na bokovima prolaza i neprekidno bombardovanje i mitraljiranje od strane nemačkih aviona.

Pred mrak 13. juna i Tito je sa Vrhovnim štabom krenuo ka drumu. Prolazeći u , nailazili su na mnoge poginule borce. U jednom šljiviku pored ratajske kule ležao je mrtav i komandant 7. banijske brigade, Nikola Maraković Nina, student iz Kostajnice. Mitraljeski rafal iz aviona pogodio ga je u grudi. Tito je načas zastao i odao poštu mrtvom komandantu, a zatim je produžio ka drumu.

Te noći prebacivanje preko drumu brzo je teklo i do jutra 14. juna sve brigade "rve, Druge i Sedme divizije, iako znatno proredene, probile su se sa Vrhovnim

štabom i delom ranjenika iz obruča i domogle Jahorine, odakle su narednih dana produžile prodiranje na sever, preko pruge Sarajevo - Višegrad, i odmah zatim preduzele široka ofanzivna dejstva u Istočnoj Bosni.

Treća divizija žrtvuje se za ranjenike

Za to vreme divizija Save Kovačevića, sa glavinom Centralne bolnice, probijala se preko Vučeva ka Sutjesci. U njenoj prethodnici se nalazila 1. dalmatinska brigada koja je, zajedno sa 1. bataljonom 5. proleterske crnogorske brigade, 11. juna predveče, borbom prešla Sutjesku i najuriš zauzela Tjentište, ali nije uspela da se u njemu održi, već se u toku noći i narednog dana probila na Zelengoru. Istočno od Sutjeske ostala je glavnina Treće divizije sa ranjenicima, okružena sa svih strana snagama tri nemačke i jedne italijanske divizije.

U svitanje 13. juna jedinice Treće divizije (5. proleterska crnogorska i 3. proleterska sandžačka brigada, 2. bataljon 1. dalmatinske i Mostarski bataljon 10. hercegovačke brigade) počele su prebacivanje preko Sutjeske, kod Tjentišta, a za njima su kretale kolone ranjenika i bolesnika Centralne bolnice. Na samoj reci nije bilo nemačkih vojnika. Neprijatelj je zaposeo padine Košura, Ozrena, Lastve i Kazana, pošumljenih brda iznad Sutjeske, gde se utvrdio i u zasedi čekao kolone 3. divizije koje su posle prelaska reke krenule ka Zelengori. U šumi, nekoliko stotina metara iznad doline Sutjeske, borci 3. divizije dočekani su iznenadnom bliskom ubitačnom vatrom iz nemačkih rovova. Počela je teška borba u kojoj su se juriši boraca smenjivali jedan za drugim, ali nemački front nije bio probijen. U jednom od tih juriša, ujutro 13. juna, nadomak zidina spaljenog sela Krekovi, poginuo je i komandant 3. udarne divizije Sava Kovačević.

Boreći se do kraja za spas ranjenika, Treća divizija bila je 13. juna na Sutjesci razbijena na delove. Gotovo polovina njenog sastava je izginula, dok se oko hiljadu boraca i starešina, u manjim ili većim grupama, probilo na Zelengoru i dalje za glavinom ili natrag preko Sutjeske u Crnu Goru i Sandžak. Sa njima se probio i izvestan broj ranjenika, dok je glavnina stradala, jer su tog i narednih dana nemački vojnici u dolini Sutjeske pobili preko hiljadu naših nemoćnih ranjenika i bolesnika.

Nemački izvor javlja da su juče završena čišćenja u zahvatu između reka Sutjeske, Drine i Pive. Zarobljeno je 1200 partizana, koji su odmah streljani. Pronađeno je na terenu 200 mrtvih, među kojima i poznati Sava Kovačević.

Izizveštaja Komande 6. italijanskog korpusa od 15. juna 1943.

U probijanju sa Trećom divizijom iz obruča stradali su i neki istaknuti rukovodioci. Od avionske bombe ranjen je na Vučevu potpredsednik Izvršnog odbora AVNOJ-a Nurija Pozderac, učitelj iz Cazina, koji je u šumi kod Dragoš Sedla, na domak Sutjeske, umro na nosilima. U paklu Sutjeske, negde u urvinama prašume Pručice, nestao je Veselin Masleša, publicista iz Banja Luke, a posle proboja sa Sutjeske poginuo je i dr Sima Milošević, profesor na beogradskom univerzitetu, oba članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a. Poginuo je i mladi hrvatski pesnik Ivan Goran Kovačić, tvorac besmrtno poeme „Jama”. On se probio iz obruča, ali je uskoro

zarobljen i ubijen negde na obalama Drine. Ni grob mu se ne zna, kao što je to prorekao u jednoj od svojih pesama.

Sutjeska - naša najteža i najslavnija bitka

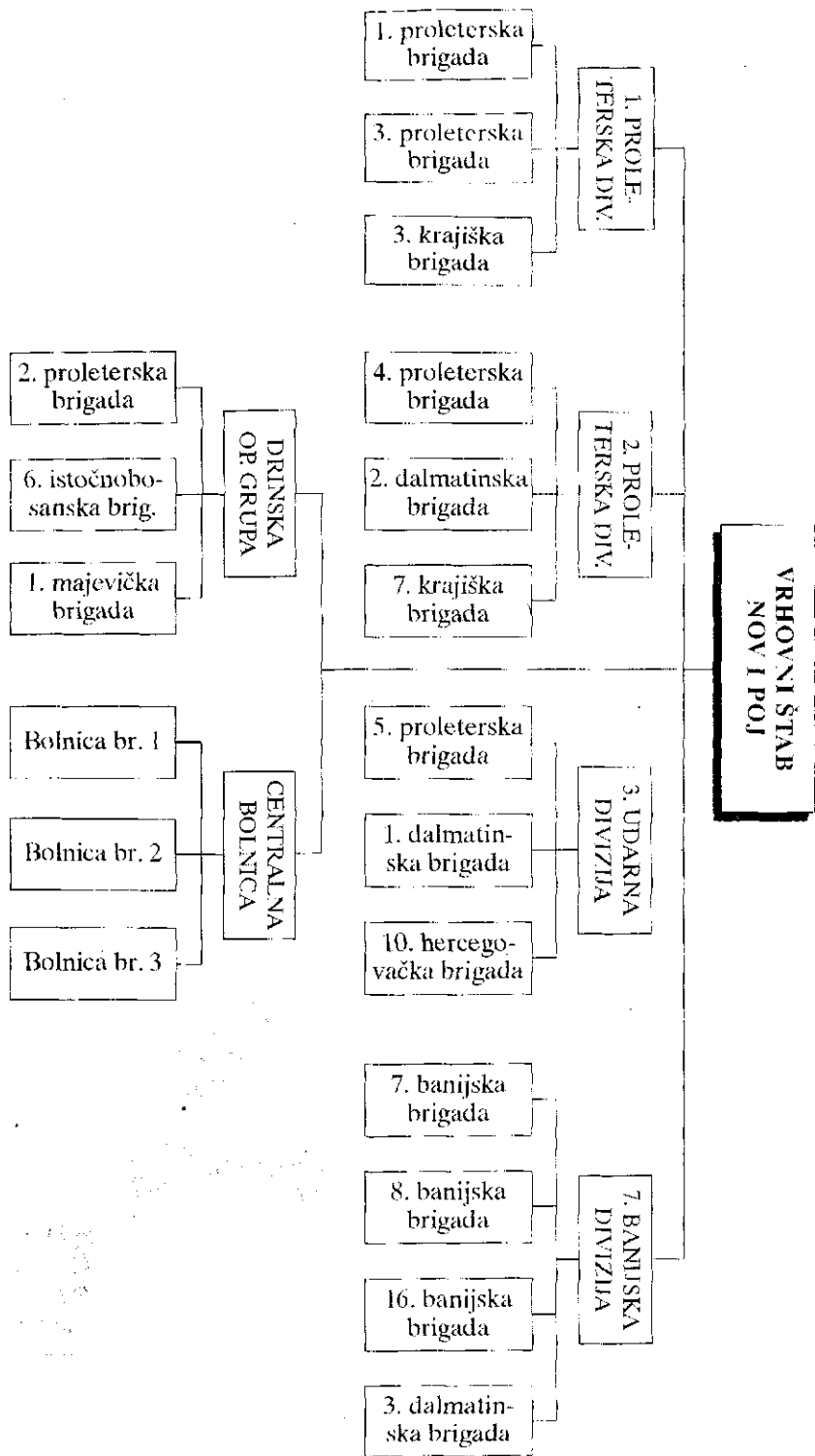
Nemci su 14. juna završili operaciju „Schwarz“ i počeli povlačenje svojih trupa sa Sutjeske. Time je, posle punih trideset dana borbi u okruženju, završena jedna od najtežih ali i najslavnijih bitaka koje su jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije vodile u toku rata.

Udružene trupe nemačkog, italijanskog i bugarskog okupatora i kvislinga, nisu uspele da ostvare postavljeni cilj - uništenje udarne grupacije NOVJ na čelu sa Vrhovnim štabom i Titom. Ta grupacija, iako znatno proredena, probila se iz obruča sopstvenim snagama, da bi već u drugoj polovini juna razvila široka ofanzivna dejstva u Istočnoj Bosni, stvarajući na tom prostoru novu veliku slobodnu teritoriju. Komandant nemačkih trupa, u završnom izveštaju svojoj Vrhovnoj komandi u Berlinu o operaciji „Schwarz“, bio je prisiljen da konstatuje: „Tok borbi je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vešto vodene i da raspolažu moralom koji izaziva čuđenje.“

U bici na Sutjesci Operativna grupa NOVJ sa Centralnom bolnicom pretrpela je velike gubitke. Poginulo je oko sedam i po hiljada boraca i starešina, tj. više od jedne trećine celokupnog sastava te grupacije, među kojima je bilo i oko tri hiljade članova Partije i SKOJ-a. Borci poginuli u toj bici rodom su iz preko 1700 sela i gradova širom Jugoslavije. Na obalama Sutjeske i ostalim poprištima iz te bitke zauvek je ostala jedna generacija omladine, jer je više od dve trećine poginulih bilo mlade od dvadeset i pet godina.

Velike bitke na Neretvi i Sutjesci u prvoj polovini 1943. godine vodene su i dobijene na aktivnom jugoslovenskom ratištu hiljadama kilometara udaljenom od savezničkih frontova, vlastitim snagama i oružjem otetim od neprijatelja. U tim bitkama i vojska i narod su u celini izdržali ne samo najtežu probu i pokazali svoju vitalnost i neuništivost, već su one neposredno doprinele odlučnoj prekretnici u daljem snažnom razvitku oslobodilačkog rata i revolucije na tlu Jugoslavije.

GLAVNA OPERATIVNA GRUPA NOV

METEOROLOŠKA *SITUACIJA* NA SUTJESCI
15. maj - 15. jun 1943.

- 15. maj: Laka oblačnost, naveče slaba kiša.
- 16. maj: Oblačno, povremeno kiša, hladno.
- 17. maj: Oblačno, povremeno kiša, hladno.
- 18. maj: Oblačno, povremeno slaba kiša.
- 19. maj: Lepo, laka oblačnost.
- 20. maj: Lepo, sunčano.
- 21. maj: Lepo, sunčano.
- 22. maj: Tmurno i kišovito.
- 23. maj: Oluja, kiša, posle podne razvedranje.
- 24. maj: Sveže, posle podne tmurno.
- 25. maj: Oblačno, vetrovito.
- 26. maj: Mokro, hladno, kiša, na visinama sneg.
- 27. maj: Kiša, vetar, u višim predelima sneg, maglovito, olujno.
- 28. maj: Oblačno, povremeno razvedranje.
- 29. maj: Laki oblaci, vetrovito.
- 30. maj: Lepo, sunčano, posle podne jaka olujna kiša, naveče **razvedranje**.
- 31. maj: Sunčano, toplo, posle podne vlažno.
 - 1. jun: Sveže, posle podne laka kiša, naveče razvedranje.
 - 2. jun: Oblačno, hladno, posle podne kiša.
 - 3. jun: Lepo, lako naoblačenje, posle podne teška oluja i prolom oblaka.
 - 4. jun: Pre podne kiša, posle podne razvedranje, hladno.
 - 5. jun: Lako naoblačenje, kišovito, hladno.
 - 6. jun: Oblačno, vetrovito, u višim predelima magla i povremeno sneg, naveče razvedranje.
 - 7. jun: Vedro, sunčano, toplo.
 - 8. jun: Malo oblačno, toplo.
 - 9. jun: Laka oblačnost, toplo.
 - 10. jun: Naizmenično oblačno, olujno, kiša.
 - 11. jun: Naizmenično oblačno, olujno, kiša.
 - 12. jun: Vedro, toplo, posle podne oluja, kiša, **naveče vedro**.
 - 13. jun: Vedro, toplo.
 - 14. jun: Sunčano, vruće, laka oblačnost.
 - 15. jun: Lepo, vetrovito, laka oblačnost.

